

Катажина Тачињска
Универзитет Николе Коперника
Торуњ (Пољска)

Оригинални научни чланак

У потрази за стратегијама преживљавања – логорска проза Милке Жицине

Књижевно стваралаштво Милке Жицине (1902–1984) дуги низ година било је недовољно признато од истраживача литературе, а његова интерпретација је била ограничена скоро искључиво на два романа из времена између два рата (*Кајин пут*, 1934 и *Девојка за све*, 1940), анализирана у уском оквиру социјалне литературе. Могућност реинтерпретације дела појавила се по објављивању логорске прозе ауторке, која спада у уметнички истакнута сведочанства времена Информбироа. Основни циљеви овог рада јесу анализа два текста логорске прозе Жицине – *Све, све, све...* (2002) и *Сама* (2009) – који представљају њене покушаје да се избори са тешкоћама на које је наишла после изласка из логора, као и представљање стратегија које су ауторки служиле да изађе на крај са теретом сопственог искуства током периода изолације и после издржавања казне.

Кључне речи: Информбиро, логорска проза, искључење, стигматизација

Предговор за текст Милке Жицине *Све, све, све...* у његовом првом књижевном издању из 2002. године Драго Кекановић почео је на прилично нетипичан начин.¹ Он се најпре извињава ауторки признајући да је много времена био равнодушан према стваралаштву Жицине, чак је осећао неку врсту презира према њој. Кекановић је знао да је написала два романа: *Кајин пут* (1934) и *Девојка за све* (1940) и да ју је Јован Деретић

¹ Milka Žicina, *Sve, sve, sve...* (Zagreb: Prosvjeta, 2002).

сместио у круг најважнијих писаца између два рата.² Ипак, епитет пролетерске ауторке приписан Жициној ефикасно је убијао у њему вољу за упознавањем стваралаштва списатељице. Таква карактеристика је била, по његовој оцени, једнозначна са реализацијом претпоставки социјалистичког реализма, дакле, искључивала је било коју уметничку вредност текста. Ситуација се потпуно променила када је прочитао књигу *Све, све, све...* Кекановић је пре него што је почео да чита текст Жицине био уверен да ауторка није у стању да каже нешто ново о искуству затвореника логора за информбироовце. Показало се, међутим, да га је проза Жицине веома изненадила и утврдио је – верификујући своје мишљење – да њен текст „надопуњује и заокружује све оно што је до сада написано о том страдању”.³

Књижевно дело Милке Жицине критичари низ година нису сматрали инспиративним предметом интересовања. Стваралаштво ауторке остајало је потцењено, а у књижевним студијама његова интерпретација била је ограничена скоро искључиво на два поменута романа из времена између два рата. Опус јој је био класификован у уски оквир социјалне литературе.⁴ Тек рукописи, објављени после смрти ауторке 1983. године – прво у часописима, затим у облику књиге – у којима је представљен боравак Жицине у затвору Главњача у Београду (1951) и у логору Столац у Босни и Херцеговини (1952–1955), поново су привукли пажњу књижевних истраживача и дозволили – како пише Славица Гароња Радованац – да се њено стваралаштво реинтерпретира из перспективе савремених књижевних истраживања.⁵ По својој уметничкој вредности логорска проза Жицине се истиче међу свим сведочанствима чији су аутори бивши логораши и

² Jovan Deretić, *Kratka istorija srpske književnosti* (Beograd: Nolit, 1983), http://www.rastko.rs/knjizevnost/jderetic_knjiz/jderetic-knjiz_11_c.html, (преузето 11. 12. 2014). После објављивања књиге *Девојка за све* књижевна техника Жицине је поређена, између осталог, са највећим достигнућима Цека Лондона и Максима Горког, види нпр. Радмила Гикић Петровић, „Милка Жицина: *Сама*”, Траг 2010, књ. 6, свеска 23: 169; Љуба Вукмановић, „Самоће Милке Жицине” у *Сама*, Милка Жицина (Београд: Службени гласник, 2009), 9.

³ Drago Kekanović, *Pismo zemljakinji. Umjesto predgovora*, у *Sve, sve, sve...*, Milka Žicina (Zagreb: Prosvjeta, 2002), 10.

⁴ Dunja Detoni Dujmić, *Ljepša polovica književnosti* (Zagreb: Matica hrvatska, 1998), 48; Славица Гароња Радованац, „Књижевно дело Милке Жицине – између аутобиографског и фикционалног”, у *Жена у српској књижевности*, Славица Гароња Радованац (Нови Сад: Дневник, 2010), 229.

⁵ *Ibidem*, 230. О историји рукописа и њиховом путу за објављивање види нпр. Љуба Вукмановић, *op. cit.*, 11–16. О логорској прози Жицине види такође: Славица Гароња Радованац, „Резолуција Информбироа (ИБ) 1948. у српској књижевности коју пишу жене (Из рукописне заоставштине Милке Жицине)”, *Књижевна историја* 2012, бр. 147: 367–397; Katarzyna Taczynska, „Odzyskać przeszłość. Obóz Goliotok w relacjach kobiet. Przypadek Milki Žiciny”, *Miscellanea Posttotalitarna Wratislaviensia. Postkolonializm – tożsamość – gender*. Europa Środkowa, Wschodnia i Południowo-Wschodnia 2014, уредник Agnieszka Matusiak, бр. 2: 267–279.

логорашице, али и по свом стилу и облику међу осталим текстовима које је написала ауторка.⁶

У овом раду своја разматрања хтела бих почети од рефлексije коју у савременој хуманистици даје италијански филозоф Ђорџо Агамбен (Giorgio Agamben). Агамбен у раду *Homosacer*, користећи термин Мишела Фукоа (Michel Foucault) „биополитика”, везан за процес преузимања контроле над животом човека, ствара појам механизма „укључујућег искључивања”, уз помоћ којег описује друштвене зависности које организују стварност. Према мишљењу Агамбена, сваки човек у друштву функционише као појединац подређен закону, али и истовремено подлеже искључењу. Најизражајнија реализација ове тврдње јесу билитоталитарни системи – концентрациони логори и гулаг, који су настали у 20. веку. Агамбен сматра да савремени свет још увек функционише са ослоном на споменути механизам, а логор представља скривену парадигму за владаре који теже том идеалу.⁷

Агамбенова категорија „укључујућег искључења” може послужити као инструмент описа тешког положаја у којем су се нашли затвореници и затворенице, ухапшени после искључивања Комунистичке партије Југославије из Информбироа 1948. године. Бивши логораша су доживљавали одбијање и осећај стигматизације, пре свега од стране државе, још много година после изласка из логора. Чини се да се у овом случају може говорити о два узрока механизма присвајања живота којима су они били изложени. Први пут се ово дешава кад бивају послати у логор где су у потпуности подређени ондашњем закону организације живота.⁸ Одређена групна припадност у логорској хијерархији чврсто је била везана за права која су им припадала и обавезе које су морали да испуњавају. Међутим, други пут се исти механизам актуализује кад се казна завршава и враћају се кући. На основу два текста Жицине – *Све, све, све...* и *Сама* (2009), хтела

⁶ Види такође друга објављена сећања жена из југословенских логора за информбировце: Ženi Lebl, *Ljubičica bela. Vic dug dve i po godine* (Gornji Milanovac: Dečje novine, 1990); Rosanda Dragović-Gašpar, *Let iznad otoka* (Beograd: Akvarijus, 1990); Вера Ценић, *Кањец филма. Повест* (Врање: Књижевна заједница ‘Борисав Станковић’, 1994); eadem, *Иста прича* (Врање: Књижевна заједница ‘Борисав Станковић’, 2001); Eva Grlić, *Sjećanja* (Zagreb: Durieux, 2001, прво издање 1997. г.); *Ženski logor na Golom otoku. Ispovesti kažnjenica i islednice*, прир. Dragoslav Simić, Boško Trifunović (Beograd: ABC Product, 1990).

⁷ Giorgio Agamben, *Homo sacer. Suverenna władza i nagie życie* (Warszawa: Prószyński i S-ka, 2008), 168.

⁸ О организационој структури логора и хијерархији логораша види нпр. Milinko B. Stojanović, *Goli otok – anatomija zločina* (Beograd: Stručna knjiga, 1991), 122; Ivo Banac, *Sa Staljinom protiv Tita* (Zagreb: Globus 1990), 236; Ivan Kosić, *Goli otok. Najveći Titov konclogor* (Zagreb: Udruga Goli otok ‘Ante Zemljar’, ‘Mikrokrad’ d.o.o. Zagreb, 2009), 108.

бих у овом раду да анализирам њене покушаје да се избори са тешкоћама на које је наишла после изласка из логора и да пратим како је – и за време изолације, као и после издржавања казне – излазила на крај с теретом сопственог искуства.

Тренутак изласка из логорског простора у сећању Жицине сачуван је као несхватљив сан који се одвија у журби, као у грозници, по диктату наредба стражара:

Без јасних представа о томе шта се то сад дешава, претрнула, брзала је равним путем који се белео у некаквој зеленкастој равни, скоро празнини, као усамљена линија на чистом листу хартије „Пожури!“ чуло се још увек само то и једино то, мора се брзо отићи на тај тамо непознати трг у том непознатом месту у коме су проведене године, „пожури!“⁹

Одмах потом настао је први тешки тренутак са којим је бивша логорашица морала да се бори – сусрет са стварношћу која је постојала изван логора. Чињеница повратка на слободу будила је у Жициној амбивалентне осећаје. С једне стране, задржавала јој се константна неверица да напушта логор и да стварно путује кући. Обичне, једноставне радње изазивале су узбуђење, са бојажљивошћу је посматрала како унаколо ври живот. Жицина се са заносом сећа незаборавног укуса и мириса прве кафе коју је наручила у возу на путу кући. Исто тако снажне емоције изазвала је код ње могућност куповине кутије цигарета. Иако је у торби носила неколико расутих цигарета, није могла да ускрати себи ово ситно задовољство и одлучила је да купи још две кутије:

Господе боже, што је то лепо! Заишћеш цигарете, и то два пакетића, сасвим раскошно и с несхватљивим привилегијама четрдесет комада одједном и он [келнер] то донесе као ништа, без чуђења и приговора... и кафа се може добити, ох, што би било добро попити још једну кафу...¹⁰

Ипак, с друге стране, повратак кући је изнад свега доносио страх. Логораши су морали да ћуте о доживљајима из логора, чак и да крију информацију да су уопште боравили на острву. Званично, своје одсуство су објашњавали као „обављање друштвено-корисног рада“. Многе особе су се понекад, кад су чуле ту паролу, одмах одрицале даљег разговора. А неки други једноставно нису питали ни за шта и заобилазили су тај проблем, знали су да није то тема за дискусију. Судар са стварношћу,

⁹ Milka Žicina, *op. cit.*, 268.

¹⁰ *Ibidem*, 274.

која је трајала независно од њиховог одсуства, био је тешко искуство. Смех, слободни разговори, људски гласови на почетку су провоцирали унутрашњу несагласност са таквом поделом судбине и рађали су оптужбе против оних који су живели на слободи. Осећање изгубљеног времена и кривде веома је оптерећивало, а трагање за обештећењем је било узалудно. Треба памтити да су осим тога бивши логораша имали обавезу да се редовно јављају одговарајућим представницима власти и подносе извештај о својој делатности; дешавало се да буду приморани и да прате одређене особе, а и сами су били под надзором.

Ћутање о недавној прошлости је такође пратило искључивање из друштвеног живота; бивши логораша били су лишени права која су имали други грађани. Рената Јамбрешић-Кирин тврди да су логорашаце подносиле тај губитак теже од мушкараца, јер су још једанпут у историји биле уклоњене на маргину јавног живота.¹¹ Усамљеност је била већа сваким даном који је пролазио; постала је још неподношљивија јер су бивши логораша за државу престајали да постоје, а својеврстан бојкот ранијих пријатеља и познаника отерао их је у остракизам. Жене које су се враћале из логора осећале су огромну потребу за присуством пријатеља, за успостављањем блиске релације, вођењем дијалога. Међутим, врло често то просто није било могуће. Неке од њих, у страху од могућих изговора потенцијалних саговорника, саме су одлучивале да живе у самоћи да се не би излагале лажима особа које траже повод за избегавање састанка. Такав начин живота изабрала је Жицина која се после повратка у Београд осећала у свом граду као туђинка: „Најстрашније осећање је: ходати улицом свог града – као странац. Изгубити уствари и своје улице и свој град...”¹² Познаници су се односили према њој као да је била носилац неке заразне болести, много боље се осећала кад је могла да отпутује ван града и одмара се далеко од људи:

[...] правили су се да ме не виде, да ме не познају, или једноставно окретали главу, или чак прелазили на другу страну улице... бојећи се себи, да оно моје (већ одлежано и прележано) не пређе на њих и не угрози им или положај или сигурност [...].¹³

Нарастајућа изолација и болно искључење дубоко су је погађали, а несигурност и неповерење пратили су је још много година.

¹¹ Renata Jambrešić-Kirin, „Izdajice su uvijek ženskog roda: političke zatvorenice u archipelagu Goli”, UP&UNDERGROUND пролеће 2010: 235.

¹² Milka Žicina, op. cit., 176.

¹³ *Ibidem*, 46.

Важни тренуци у животу Жицине који су јој дозволили да поново почне да живи у постлогорској стварности били су спознаја чињенице да је логорско искуство неодвојиви део њене прошлости, те одлука да прекине ћутање о томе. Претрпљен бол и сећање на њега отежавали су јој а понекад и онемогућавали да осети безбрижну радост живота. Страх који је био у Жициној дубоко укореењен, у потпуности ју је паралисао много година. Времена пре оживљавања сопствене историје у свести сећа се у својој прози као времена функционисања у суспензији. С једне стране, у њој је постојало снажно осећање да мора да се прилагоди осталим људима и да се понаша као они. С друге – живела је као у мртвилу и нипошто није била у стању да нађе, у друштву и међу блиским, место за себе. Заборав није долазио:

Мислила сам да сам потпуно нормална и да је нормално да одмах све... јако заборавим. И да је на слободи све како треба, исправно, дивно и лепо... чак и сахране. И само ја, и искључиво ја, крива за све кривине. И да је врхунац среће ићи и у купатило и у оно тамо одељење сам без пратиоца и ходати улицом куд те воља.¹⁴

Прекид ћутања и реконструкција онога што се десило понекад су долазили кроз разговор са неким најближим,¹⁵ понекад кроз писање „за фиоку“. Прелом баријере тишине био је најтежи тренутак са којим се борила Жицина кад је доносила одлуку о причању. Ауторка почиње своја сећања у књизи *Све, све, све...* од признања

[Пишем] После много година зато што раније о томе нисам могла мирно мислити, заправо нисам ни у мислима смела понављати оно *тамо* преживљено.¹⁶

Ова рефлексивна која се односи на тешкоће у повратку ондашњим догађајима појављиваће се у сведочанству Жицине још неколико пута. Истакнуто место у сећањима ауторке заузима, карактеристичан за женски дискурс, проблем немогућности исказивања сопствених доживљаја уз помоћ језика. Писање је постало за Жицину област делатности у којој се јасно примећује борба за ослобођење онога што је прикривено и угушено. Ослобођење од трауме прошлости није повезано са њеном способношћу да заборави, јер

¹⁴ *Ibidem*, 27.

¹⁵ Заједничких шетњи и разговора са Жицином о логорским доживљајима сећа се пријатељица ауторке – Драгица Срзентић, једна од јунакиња сећања *Све, све, све...*, види: Славица Гароња, *Жене говоре. Разговори са књижевним савременицама једног столећа* (Београд: Алтера, 2013), 233–236.

¹⁶ Milka Žicina, *op. cit.*, 13.

од реминисценција које се констатно и несвесно враћају не може да се побегне. Њен главни изазов био је да у себи открије способност да изгради нарацију, опише догађаје, да им потом да одговарајуће значење, и напослетку да их пренесе. Агњешка Никлиборц (Agnieszka Nikliborc), анализирајући истраживања записа сећања о трауми у случају трагедије Холокауста, наглашава две етапе симптоматичне за настанак биографског сећања:

Прво појединац проживљава трауму непрекидно у облику несвесних ретроспекција и није способан да прича о њој [...] Тек када ти сензорни фрагменти добијају семантичку компоненту, појединац је у стању да о њима свесно саопштава [...].¹⁷

Жицина покушава да нађе одговарајући језички инструментаријум који ће јој дозволити да сведочи о ондашњим временима. Ипак, по њеној оцени, језик остаје немоћан пред оним што се дешавало у логорској стварности. Ауторка, описујући прошлост, користи симболичну фразу, садржану у наслову сећања – „све-све-све“:

...Штета је што се не може ономе који *тамо* није био пренети ону све-све-све атмосферу, кад ни сам ниси знао како си и колико у њу уронио и био у њој сав, то се просто не може исказати и пренети другоме тако да осети како је било.¹⁸

Израз се директно односи на живот у логору и психички терор под којим су живели логораша. Они су били приморавани да подносе усмене и писане извештаје. Таква делатност је за циљ имала да извуче из ухапшених све – сваки, чак и најситнији догађај и детаље везане за њега, те су зато више пута морали допуњавати већ завршене извештаје.

За логорска сећања Жицине карактеристично је стално присуство широко схваћене симболизације текста. Неки догађаји или ликови нису директно названи својим именом, већ је читалац задужен да дешифрује скривена значења или да препозна особе.¹⁹ Блокада према отвореном представљању проживљених догађаја враћа се такође у току исписивања сећања. У текстовима Жицине понављају се тренуци у којима се изразито види подела на секвенце. Поједини делови су раздвојени фрагментима ретардационог

¹⁷Agnieszka Nikliborc, *Uwięzi ONE w KL Auschwitz-Birkenau. Traumatyczne doświadczenia kobiet odzwierciedlone w dokumentach osobistych* (Kraków: Nomos, 2010), 37–38. Цитате са пољског језика превела је ауторка овог рада – К.Т.

¹⁸Milka Žicina, op. cit., 239–240.

¹⁹Славица Гароња Радованац, „Књижевно дело...”, op. cit., 280–281.

карактера. Основни циљ ових кратких пауза је потреба да се ухвати дах; да се наратор ојача за разматрање следећег тешког сижеа. Прича Жицине испуњена је емоцијама – више пута се појављују кратке реченице или недовршене фразе које карактеришу усмени говор, а нарација често постаје запис унутрашњег монолога. Ауторка у току сећања на прошлост много пута прекида своју причу, нарочито онда када долази до најболнијих догађаја. Године пролазе, што наглашава, али се патња везана за то искуство не смањује. Ипак, истовремено убеђење у нужност изношења сопствених доживљаја приморава је на повратак:

... Это, опет се узбуђујем и скрећем с причања. Због тих узбуђења ево већ петнаест година после изласка из затвора стално скрећем с те теме и зато нисам ништа написала, сем повремених забележака, којима, на срећу, нисам могла одолети. Узбудим се, па се бојим да не будем неправедна. Нећу да се понижавам необјективношћу. Настојим да из ове временске даљине што мирније видим шта се то све збило.²⁰

Осим тога, пажњу у цитираном одломку привлачи и потреба поштеног суда и непристрасног представљања прошлости за коју се залаже ауторка. Иако сећања Жицине нису објављена за време њеног живота, изгледа да се ипак списатељица надала да ће она у будућности угледати светлост дана и да ће бити доступна другима. Из њених речи, с једне стране, избија вера у сопствене уметничке могућности које дозвољавају релативно верну реконструкцију логорске реалности и догађаја, а с друге – убеђење списатељице у мисију која проистиче из идеје остављања писменог сведочанства учесника догађаја. Њена прича би затим требало да функционише као носилац објективне истине. Није то, ипак, наивно убеђење у постојање апсолутне истине. Иако је текст настајао после временске дистанце – петнаест година после истека казне – а ауторка се трудила да што детаљније и конкретније опише своју прошлост, не напушта је свест да су њена сећања потпуно огрезла у субјективну тачку гледишта: „[...] јер у неку свеопшту објективност тешко је веровати кад се ради о оцени људских схватања”.²¹ Жицина од заборављања хоће да сачува пре свега сопствене доживљаје. Дакле, писање постаје спасење и шанса да се утиче на сопствену судбину, а да то што се десило добије одговарајућу вредност. Ауторка непрестано тражи своју улогу у циклусу догађаја које јој је наметнула судбина. Исписивање сећања делује терапеутски, испуњава унутрашњи императив да дâ својим доживљајима прави назив, те помаже у тежњи за проналажењем смисла појединих прича.

²⁰ Milka Žicina, *op. cit.*, 26.

²¹ *Ibidem*, 13.

Фактор који даје Жициној унутрашњу снагу, који јој помаже да преживи и за време боравка у логору, и у процесу писања, јесте природа. Њено присуство у сећањима може се разматрати са два аспекта. Први од њих се односи на мотив природе који се често појављује као фактор олакшања, стишавања у току писања. Лепота природе и боравак на њеном крилу умирујуће делују на Жицину. Ауторка се сећа тога да кућни простор није био за њу право место за размишљање о драми прошлости:

Не могу о овоме мислити код куће. Превесело је у нашем стану: све је светло, све слободно, све мили људи око мене, све ме то угодно одвраћа да мислим о ружном прошлом. Годинама ме одвраћало. Идем од куће, ма где.

Док је бележила сећања, много пута је путовала да би се у контакту са природом одморила од трауматичних тема. Непроменљивост и достојанственост планина, нарочито блиске њеном срцу Таре, доноси у њен живот мир. Јован Павле II је у једном од својих писама приметио: „[...] природа је човеку дата као предмет дивљења и контемплације [...]”.²² Такав, скоро верски приступ примећујемо код Жицине која смерно окреће поглед према врховима. Ипак, њено понашање допуњава такође снажна потреба за дијалогом који ауторка води са природом унаоколо. Антропоморфизам стварности врши битну улогу у оживљавању прошлости код Жицине. Разговор са Таром за време процеса стварања дневника омогућава јој да среди мисли:

[...] ти си увек своја и иста, нико те није могао понизити, да ли се то из добротe правиш да ти то није на уму, или пак силином свог постојања, које нико ћефом својим не може променити, тврдиш, ево, отворено: не пада срамота на оног кога су нељудски понижавали, него на оног који је та понижавања вршио. То је његова срамота.²³

У најтежим тренуцима, када је неопходан прекид наративе, контакт са природом олакшава настављање писања. Неке појаве подсећају Жицину на звуке и слике из Стоца. Стога, иако је тешко водити причу, надахнута природом, нехотице, враћа се на њу:

Тешко је сећати се тога. [...] Тога се на крају треба ослободити. Изашла сам на обалу. Море је љуто већ трећи фебруарски дан. Сиво као и облачно небо, ни трага о плавом Јадрану. [...] У ушима ми је зујало и звучало... Можда су тамо тиши, таласи, можда тамо мирније плове, но приближавајући се обали они

²² Jan Paweł II, *List do młodych całego świata „Parati semper”* од 31. марта 1985, http://www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/listy/parati.html (преузето 11. 12. 2014).

²³ Milka Žicina, *op. cit.*, 46.

појуре, претећи шпалири, огривају се од журбе и силе и свог неког беса, с накрешеном белом гривом дотутње до циља-стене, поскоче силовито високо и... разбију се. [...] Дубоки тутањ сличан тамном земљотресном подземном тугњу који сам не једном слушала у Стоцу.²⁴

Природа је приказана и из друге перспективе. Још за време изолације ситуација приморавања и нужност подређивања затворским и логорским правилима натерале су Жицину да пронађе начине да преживи то време. Иако услови у којима је живела нису погодвали изградњи отворених одбрамбених ставова и онемогућавали стварање ближих веза међу затвореницама, ипак је ауторка из све снаге тражила начине преживљавања. Један од њих је био долазак у додир са природом. Кад је примећивала лепоту природе, барем на кратко је могла да се одвоји од тога што јој се дешава овде и сада, и то јој је доносило дах слободе, али ју је и обогаћивало надом – пре свега у борби да се сачува човечност.

У сведочанствима Жицине фрагменти који представљају изградњу везе између ауторке и природе спадају међу уметнички најбоље у логорском стваралаштву. Захваљујући тим описима открива се висока уметничка вредност текста и изузетна осетљивост ауторке. По оцени Славице Гароње Радованац, описи природе потврђују да је Жицина успела да, упркос преживљеном паклу, сачува свој уметнички дар.²⁵ Природа коју Жицина персонификује дозвољава јој стварање живота алтернативног, у односу на логорску стварност, који за њу представља својеврстан одмор. Логорашица се затвара у унутрашњи свет у којем може да слободно мисли и разговара са особеним пријатељима: са шевом која повремено прелеће преко затвора, каменом пронађеним у трави и планинским врхом који стражари изнад Стоца. У циљу наглашавања значаја и изузетности њиховог присуства, које је присиљава на рефлексiju о свету и самој себи, имена пријатеља пише великим словом: Шева, Облутак, Дедак. У логору у којем доминира насиље сви знаци радости који нарушавају тугу и бол били су примани као поклон:

Јер, Дедак је такође – мој унутрашњи живот. А о њему појма немате. Он је мој пријатељ. Дедак. Имам право да себи бирам пријатеље и – шта ми можете? Ја морам овде да ћутим, ни глас да ми се чује не сме,

²⁴ *Ibidem*, 20.

²⁵ Славица Гароња Радованац, „Праштање човеку, власти и идеологији (поводом романа Милке Жицине *Све, све, све* о страдању у женском логору у Стоцу)”, Наш траг 2003, бр. 1/03: 144.

али, у инат, ја имам са ким говорити, немуште додуше, али имам. Имам Шеву, Облутак и Дедака. То су ми пријатељи...²⁶

Жицина много места у свом сведочанству посвећује описима постепеног рађања „пријатељства” са представницима света неживе природе, фауне и флоре. Прво прича о зачуђујућем састанку са Облутком:

Лежао је у угаженој трави одмах поред мене. Показао се кад сам узбацивала на гомилу разасути туцаник. Могло га се додирнути, чак подржати у руци. А био је гладак, гладак, пријатан, и мио, мио.²⁷

Већ после кратког тренутка показало се да се између ње и пронађеног камена успоставила снажна „веза споразума”, захваљујући којој је могла да се потпуно одсече од текућих догађаја:

Он је све примао, све схватао и – није ме издао. Било га је тешко сакрити увече. Но нису га открили. И тако, његовим пријатељством, које сам осећала и кад ми није био у руци, могло се, стојећи у павиљону док други ручају [...] могло се, дакле, сасвим одмакнути некуда.²⁸

Ипак мало другачије су изгледали први контакти „успостављени” са Дедаком. Жицина је на почетку неповерљиво гледала према планини. Имала је утисак да се врх који надвисује све унаоколо понаша као прави владар и себичњак којем се треба у потпуности подредити, а сам хладним оком гледа доле:

Дедак један, примитивац који гледа а не види ништа, занет собом, уображен, само он има у свему право и нико други, изукрштан светлом, самозадовољан, све је постигао, чврсто лежи *изнад*.²⁹

Упоредила га је чак и са самодржним, гневним и непогрешивим старозаветним Богом, истовремено га оптужујући за пасивност према томе шта се дешава у Стоцу – што му је и директно пребацила у неким дијалозима. Кад је већ изгледало да се осим разочарења и мрзовоље више ни једно осећање неће родити код јунакиње, приметила је да ћутљива, али трајна партиципација врха у њеном животу има и добре стране – ово је нешто што

²⁶ Milka Žicina, op. cit., 63.

²⁷ *Ibidem*, 53.

²⁸ *Ibidem*, 53–54.

²⁹ *Ibidem*, 62.

ниједна влада не може да јој одузме. Дакле, опет је стидљиво почела да гледа према Дедаку, а појава његове несаломивости с временом ју је испуњавала миром. Жицина, како показује текст, свесна је знаменитости, необичности, својеврсног лудила стварности коју је створила, затворене и недоступне за друге. Али такође зна да је изградња унутрашњег алтернативног света једини излазак у безизлазној ситуацији, ако хоће да сачува своју душу: „Побећи у лудило да би остао здрав. Побећи у своје лудило, да не би заиста полудио”.³⁰

Антропоморфизам постаје јасно видљив такође у другом сведочанству Жицине – *Сама*. За време првих дана боравка у затвору Главњача јунакиња прво окреће своје мисли према садашњици и рутини, схватајући да јој недостају баналне радње везане за њих, на пример кад се каже „добар дан”: „Како је то велика ствар моћи некоме у пролазу рећи: Добар дан!”.³¹ Вредност обичног поздрава схвата тек тада, када нема никога коме би могла да га каже. Затим јунакиња полако почиње ближе посматрати простор око себе. Одржавање „веза“ са зидовима, подом или чак са чвором омогућава да овај мртав простор добије за њу ново значење и формира њен емоционални живот. Опет долази до настанка неке личне везе, нарочито са четири зида. Простор се не односи према затвореници пријатељски, само стално, мучећи је, понавља исту реч која се налази у наслову сведочанства и која ју је као оштар бол пробијала сасвим: „сама, сама, сама”. Дакле, Жицина се донекле осећа принуђена да припитоми другове непријатељски настројене према њој. Назива зидове именима: Велики, Злобник, Званични, Службени, упознају се, разговарају, свађају се. Поједина имена су везана чврсто за карактер сваког зида, а такође за њихов поглед на свет. На пример, Злобник, кога понекад назива именом Мефисто: „Он непрестано режи, не режи него цилече, цичи, а зелен је од пакости и зла и – немоћи”.³² Злобник се ни у ком случају не може помешати са зидом по имену Велики, о коме коначно може да се каже да је добар, јер је барем минимално заинтересован за оно што се дешава у затвору. Међутим, управо Злобник се прави да ништа не зна о томе да људе овде сваки дан туку:

³⁰ *Ibidem*, 108.

³¹ Милка Жицина, *Сама* (Београд: Службени гласник, 2009), 22.

³² *Ibidem*, 28.

Он, као, врши само своју дужност као и други, и као, не зна, наивчина, ништа о томе да неко може да се гуши од његовог вршења дужности и, према томе, он уопште није крив ни за шта, као ни ратни злочинци што нису криви ни за шта и изјављују да нису чули за нека тамо гушења. И антиљудске поступке.³³

Поново, у логорашици је, као плод интересовања за простор и удубљивање у њега, рођен осећај да може да се одвоји од кошмара који се одиграва. Веома јој помаже свест да нико ни од стражара ни од управе не може да утиче на њену машту, и да управо захваљујући томе може да доживљава неизрециво. Није сигурна да ли ће преживети следеће тортуре, али бекство у свет имагинације јој даје утисак да побеђује мучитеље, јер има нешто што они никада неће моћи да јој одузму: „Над овим мојим светом немате никакве моћи. Бесните, али ту не можете ништа”.³⁴

Треба приметити да иако природа представља главну сферу у којој логорашице траже утишење и наду, ипак може да се издвоји још неколико области према којима жене усмеравају своју пажњу. Један од њих је литература. Подсећање на песме омиљених песника или прозна ремек-дела дозвољавало је, са радошћу која се тако ретко јављала за време изолације, прелаз у сферу фиктивног света. Жицина, нарочито у тренуцима кад је била затворена у самици и није имала никакав контакт са спољним светом – ни са људима, ни са дахом свежег ваздуха, у својим мислима активира фикционалан свет из дела Чехова и Балзака да би заборавила шта јој се дешава. Затвореница нарочито воли ово стање кад одржава везу са светом књига, тако да кад коначно излази из самице и бива пребачена у групу, уједно је срећна због сусрета са другим људима, али и осећа чежњу при самој помисли на недостатак интимних састанака са књижевним јунацима, који су се дешавали у тренуцима усамљености: „Била сам весела и срећна, али ипак врло дуго нисам могла заборавити моју библиотеку и сву ону скупину међу којима сам имала доста пријатеља”.³⁵

Повремени заборав логорашке стварности, веру и афирмацију живота такође су будиле, сачуване у сећању логорашица, слике детињства, куће и младалачке прошлости, као и сви догађаји у којима се појављује „баналност добра”. У сведочанству *Сама* историја породице Жициних постаје једна од доминантних прича у читавом тексту. Ауторка се враћа коренима, објашњава порекло свог презимена, детаљно представља карактере родитеља и односе међу осталим члановима породице. Мириси и укуси

³³ *Ibidem*, 30.

³⁴ *Ibidem*, 97.

³⁵ *Ibidem*, 130.

детињства и стабилност породичног распореда дана који је био у потпуности подређен очевом послу чувара пруге је разнежују и буде топли осећај мира, безбрижности и предвидљивости догађаја: „Сви се умиримо на месту где нас је затекао службени чин уписивања у протокол: најстарија сестра заустави шиваћу машину, мама тихо притвори врата од кухиње, и сви остали утихну као кипови – ко уз прозор, ко за трпезом, ко на поду”.³⁶

Рената Јамбрешић-Кирин примећује да баналност добра, то јест ситни гестови – помоћ, подршка – које су у тешким тренуцима једне логорашице чиниле другим или које су им, после изласка на слободу, чинили пријатељи, често су били у југословенском дискурсу пропуштани. Таква ситуација се могла приметити пре свега деведесетих година, кад је у дискусији потпуно преовладало приказивање мрачних и крвавих трауматских доживљаја.³⁷ Међутим, у женским сведочанствима, иако релативно ретко, ипак су присутне напомене о постојању срдачних гестова других. Милка Жицина је са великом неверицом и страхом примила чај са аспирином од Оље, једне од логорашица, кад је била болесна. Претпостављала је уосталом да је то што види вероватно привиђење – резултат физичког боловања и исцрпљења. Овај прост чин назива чудом, а његову извршитељку анђелом. Узбуђена спомиње: „Она је отишла, а ја сам затворила очи да тај сан о лепом човеку што дуже траје”.³⁸

* * *

Сигурно највећа вредност свих мушких сведочанства јесте опсежно сакупљање фактографског материјала који омогућава приказивање реалности логора и затвора. Међутим, изгледа да женска логорска рефлексивност, концентрисана око доживљаја, осећаја и емоција, омогућава читаоцу да се приближи суштини пакла који је један човек приредио другом човеку. Из анализе приказане у раду проистиче да су важан део сећања Милке Жичине фрагменти у којима се ауторка бори са последицама изолације у логору. Полазни проблем, који се враћа у њеној прози, представља питање потраге Жичине за

³⁶ *Ibidem*, 67.

³⁷ Renata Jambrešić-Kirin, „Šalje Tito svoje na ljetovanje!": ženska trauma i arhipelag Goli", електронска верзија http://www.centargrad.com/materials/reader2009/Reset/Reading_materials_5_Jutta_Renata_seminar/RENATA_ZENE_O_GOLOM.pdf (рад је био објављен у Treća: časopis Centra za ženske studije 2007, br. 1, vol. 9; преузето 30. 06. 2013), 46.

³⁸ Milka Žicina, op. cit., 141.

језиком који ће јој омогућити описивање угушене прошлости. Интересантно је да на страницама сећања Жицине недостају верски сижеји који доносе олакшање, што је било карактеристично нпр. за стваралаштво Фјодора Достојевског и Александра Солжењицина – важних репрезентата руског логорског дискурса.³⁹ Оно што је за њу био највећи носилац утехе и утишења, била је пре свега природа.

Литература:

Agamben, Giorgio. *Homo sacer. Suwerenna władza i nagie życie*. Warszawa: Prószyński i S-ka, 2008.

Banas, Ivo. *Sa Staljinom protiv Tita*. Zagreb: Globus 1990.

Deretić, Jovan. *Kratka istorija srpske književnosti*. Beograd: Nolit, 1983, http://www.rastko.rs/knjizevnost/jderetic_knjiz/jderetic-knjiz_11_c.html, (преузето 11. 12. 2014).

Detoni Dujmić, Dunja. *Ljepša polovica književnosti*. Zagreb: Matica hrvatska, 1998.

Dragović-Gašpar, Rosanda. *Let iznad otoka*. Beograd: Akvarijus, 1990.

Grlić, Eva. *Sjećanja*. Zagreb: Durieux, 2001.

Jambrešić-Kirin, Renata. „Izdajice su uvijek ženskog roda: političke zatvorenice u archipelagu Goli”, UP&UNDERGROUND пролјече 2010.

Jambrešić-Kirin, Renata. „Šalje Tito svoje na ljetovanje!: ženska trauma i arhipelag Goli”, електронска верзија http://www.centargrad.com/materials/reader2009/Reset/Reading_materials_5_Jutta_Renata_seminar/RENATA_ZENE_O_GOLOM.pdf (рад је био објављен у Treća: časopis Centra za ženske studije 2007, br. 1, vol. 9; преузето 30. 06. 2013).

Jan Paweł II. *List do młodych całego świata „Parati semper”* од 31. марта 1985, http://www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/listy/parati.html (преузето 11. 12. 2014).

Kekanović, Drago. *Pismo zamljakinji. Umjesto predgovora, y: Sve, sve, sve...*, Milka Žicina. Zagreb: Prosvjeta, 2002.

Kosić, Ivan. *Goliotok. Najveći Titov konclogor*. Zagreb: Udruga Goli otok ‘AnteZemljар’, ‘Mikrokrad’ d.o.o. Zagreb, 2009.

³⁹ Види нпр. Martyna Kowalska, „Dostojewski i Sołżenicyn. Droga do Boga” y: *Fiodor Dostojewski i problemy kultury*, ур. Anna Rażny (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 2011), 238–248.

- Kowalska, Martyna. „Dostojewski i Sołżenicyn. Droga do Boga”, у: *Fiodor Dostojewski i problemy kultury*, ур. Anna Rażny. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 2011.
- Lebl, Ženi. *Ljubičica bela. Vic dug dve i po godine*. Gornji Milanovac: Dečje novine, 1990.
- Nikliborc, Agnieszka. *UwięziONE w KL Auschwitz-Birkenau. Traumatyczne doświadczenia kobiet odzwierciedlone w dokumentach osobistych*. Kraków: Nomos, 2010.
- Stojanović, Milinko B. *Goli otok – anatomija zločina*. Beograd: Stručna knjiga, 1991.
- Taczyńska, Katarzyna. „Odzyskać przeszłość. Obóz Goli otok wrelacjach kobiet. Przypadek Milki Žiciny”, *Miscellanea Posttotalitana Wratislaviensia. Postkolonializm – tożsamość – gender. Europa Środkowa, Wschodnia i Południowo-Wschodnia 2014*, уредник Agnieszka Matusiak, бр. 2.
- Ženski logor na Golom otoku. *Ispovesti kažnjena i islednice*, прир. Dragoslav Simić, Boško Trifunović. Beograd: ABC Product, 1990.
- Žicina, Milka. *Sve, sve, sve...* Zagreb: Prosvjeta, 2002.
- Вукмановић, Љуба. „Самоће Милке Жицине”, у: *Сама*, Милка Жицина. Београд: Службени гласник, 2009.
- Гароња Радованац, Славица. „Књижевно дело Милке Жицине – између аутобиографског и фикционалног”, у: *Жена у српској књижевности*, Славица Гароња Радованац. Нови Сад: Дневник, 2010.
- Гароња Радованац, Славица. „Праштање човеку, власти и идеологији (поводом романа Милке Жицине *Све, све, све* о страдању у женском логору у Стоцу)”, *Наш траг* 2003, бр. 1/03.
- Гароња Радованац, Славица. „Резолуција Информбироа (ИБ) 1948. у српској књижевности коју пишу жене (Из рукописне заоставштине Милке Жицине)”, *Књижевна историја* 2012, бр. 147.
- Гароња, Славица. *Жене говоре. Разговори са књижевним савременицама једног столећа*. Београд: Алтера, 2013.
- Гикић Петровић, Радмила. „Милка Жицина: *Сама*”, *Траг* 2010, књ. 6, свеска 23.
- Жицина, Милка. *Сама*. Београд: Службени гласник, 2009.
- Ценић, Вера. *Кањец филма. Повест*. Врање: Књижевна заједница ‘Борисав Станковић’, 1994.
- Ценић, Вера. *Иста прича*. Врање: Књижевна заједница ‘Борисав Станковић’, 2001.

UDC

821.163.41.09-31 Жицина М.

Katarzyna TACZYŃSKA

Original scientific article

Nicolaus Copernicus University, Toruń

In search of survival strategies – Milka Žicina’s socialist-forced-labor-camp prose

The literary output of Milka Žicina (1902–1984) had been underestimated by literary scholars for many years, and its interpretation had been limited almost exclusively to the two interwar novels (*Kajin put* 1934, *Devojka za sve* 1940), analyzed within the narrow confines of social literature. The chance to reinterpret her output appeared with the publication of the author’s socialist prison forced-labor prose, which is one of artistically outstanding testimonies of the Cominform period. The primary objectives of the article are (1) the analysis of two texts from Žicina’s socialist prison forced-labor prose – *Sve, sve, sve...* (2002) and *Sama* (2009), representing the author’s attempts to deal with the difficulties she faced after leaving the forced-labor prison, and (2) the presentation of the strategies – which emerge from the texts – used by the author to cope with the burden of her own experiences both at the time of her isolation and after the end of the punishment.

Keywords: Cominform, exclusion, stigmatization, socialist prison forced-labor prose